

עלייתה ושקיעתה של הסובלנות

חשובים על פרנסיס בייקון ועל ג'ון מילטון, ומחקרים היסטוריים מעמיקים ומעוררי מחשבה נוספים. את ספרו האחרון כיצד הגיע רעיון הסובלנות הדתית אל המערב פרסם זגורין שנתיים בלבד לאחר מתקפת 11 בספטמבר, שהייתה ללא צל של ספק אחד המקרים הקיצוניים ביותר של חוסר-סובלנות דתית בתקופה המודרנית. עקב כך קיבל מחקרו רלוונטיות חדשה שאולי לא היה זוכה לה בתקופה אחרת.

בסקירת ההיסטוריה האינטלקטואלית של הסובלנות עוסק זגורין בתחום שאחרים – כדוגמת ו"ק ג'ורדן בהתפתחות הסובלנות הדתית באנגליה, ז'וזף לקלר בסובלנות ורפורמציה, והנרי קיימן בעליית הסובלנות – כבר חקרו לפניו. לאלה יש להוסיף עוד מחקרים ספציפיים יותר על הוגי דעות כשפינוזה, לוק, ביייל ואחרים, שמילאו תפקיד מרכזי בסיפור צמיחתה והתפשטותה של הסובלנות. ועם זאת, חיבורו של זגורין הוא ללא ספק ספר ההיסטוריה הכללי הטוב ביותר שנכתב בנושא עד כה. אם מחקרים קודמים נטו לפירוט-יתר או פישטו את העניין יתר על המידה, זגורין מצא את האיזון המדויק בין פרשנות מוקפדת של כתבי המפתח בתחום ובין הסברים מועילים בדבר ההקשר ההיסטורי שבמסגרתו התנהל הדיון על הסובלנות.

How the Idea of Religious
Toleration Came to the West

by Perez Zagorin
Princeton University Press, 2003
371 עמודים

ביקורת: אדם וולפסון

כדיסציפלינה אקדמית, ההיסטוריה של הרעיונות איבדה מזוהרה זה מכבר, ואת מקומה תפסו ההיסטוריה החברתית, ההיסטוריה התרבותית, ההיסטוריה המגדרית וכל שאר החידושים. אבל לפני כל זה הייתה בעולמנו תקופה שבה שלטה ההיסטוריה של הרעיונות ביד רמה בסצנה האינטלקטואלית, והעוסקים בה חקרו את הנושאים החשובים והגדולים ביותר – מושגים וערכים כמו חירות, שוויון או דמוקרטיה. אמנם כן, בידיים לא-אמונות, לימודי "תולדות המחשבה" עשויים להיות מייגעים למדי, אבל באלה הנכונות זו ההיסטוריה במיטבה, והתמזל מזלנו שרב-אמן כמו פרז זגורין עדיין עוסק בה ברמות הגבוהות ביותר. זגורין, פרופסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטת רוצ'סטר, חיבר ספרים

תיעוד מקיף של התפתחות הסובלנות חייב להתחיל בפרה־היסטוריה שלה. שכן, כפי שמציין זגורין, עקרון הסובלנות הגיע למערב בשלב מאוחר למדי, ובהגיעו לשם נאלץ לדחוק הצדה את העיקרון ההפוך, את מה שהלורד אקטון כינה "שיטה של רדיפה" – או, בלשוננו של ג'יימס מדיסון, "עקרון הרדיפה השטני ויציר השאול הזה". ואמנם, השיטה הייתה שטנית, אך כפי שזגורין מבהיר היטב, הוגי דעות נוצרים רבים הגנו עליה בשעתה, וסברו שלא די שהיא עולה בקנה אחד עם דבריו של ישו עצמו, היא אפילו המסקנה המתבקשת מהם.

אוגוסטינוס עצמו, מן החשובים שבאבות הכנסייה הנוצרית, נימק בפירוט מדוע רדיפתם של כופרים והריגתם במקרה הצורך היא מעשה צודק. הוא נדרש לסוגיה על רקע מאבקיו התיאולוגיים נגד שלוש דוקטרינות כופרות – המניכאיזם, הפלגיאניזם והדונטיזם. לדבריו, בתחילה התנגד לכפייה של אמונה דתית על האחר, אך הוא שינה את דעתו משגילה שהשיטה עובדת, שאפשר להצליח "להמיר [את הדונטיסטים] לאחדות האמונה הקתולית באמצעות יראת חוקי הממלכה". אם ייסורים פיזיים יכולים אפוא להמיר את התועה ולהשיבו אל נתיב האמונה הנכון, כי אז הכאב הנגרם לו אינו אלא גילוי של חמלה גדולה כלפיו. עדיף שיסבול כמה מלקות בעולם הזה משיתענה לעד בגיהנום. כך הגיע אוגוסטינוס לאימוץ מה שזגורין מכנה "פדגוגיה של פחד לשם החזרה בתשובה".

אוגוסטינוס מצא צידוק למדיניות הכפייה גם במשל העשבים השוטים המופיע בספר מתי ובמשל הסעודה הגדולה בספר לוקס; משל אחרון זה תפס מקום מרכזי במיוחד בדיונים מאוחרים

יותר בנושא הסובלנות. הוא מספר על אדם שהכין סעודה גדולה, ואז הורה לעבדו: "צא אל הדרכים ואל המשעולים ואלץ אנשים להיכנס כדי שיימלא ביתי". זגורין מסביר שאוגוסטינוס ראה בכך אישור ברור של הכתובים להיתר ואפילו לחובה לכפות על אנשים "לעשות את הטוב".

מנקודה זו ואילך הפכה הרדיפה לעיקרון נוצרי מקובל, ששיאו באינקוויזיציה ובמלחמות הדת בין הפרוטסטנטים לקתולים. עונשה של כפירה היה מוות (תכופות בשריפה). ואכן, בתקופות מסוימות, עקובות מדם, הופעל עונש חוקי זה נגד אלפי כופרים. אפילו הפילוסוף ההומאני תומס אקווינס נתן את ברכתו למנהגים הללו, וקבע כי הכופרים "ראויים לא רק לנידויים מן הקהילה, אלא גם לניתוקם מן העולם במיתה".

כפי שמעיר זגורין בצער, "תורת הרדיפה הנוצרית" הייחודית ורבת העוצמה לא נרקחה בידי פושעים וסדיסטים אלא בידי כמה מן המאורות הגדולים של הנצרות. "כיוון שאנשים בעלי חוט שדרה מוסרי איתן אימצו את התורה הזאת", הוא מסביר, "אפשר לתאר את הרדיפה הדתית של המאות הקודמות כרדיפה שנעשתה במצפון נקי". עניין זה הקשה מאוד על כל אפשרות של רפורמה, שכן כדי להתגבר על עקרון הרדיפה נדרשה הערכה מחודשת לגמרי של סולם הערכים המקובל.

רק בתקופת הרנסנס החלו כמה הוגי דעות חשובים לבצע צעדי־נסוגה ראשוניים ומהוססים מעקרון הרדיפה. פילוסופים כמו ארסמוס וסר תומס מור נחרדו מאכזריותם של המאמינים האדוקים, אולם, כפי שמציין זגורין, הפתרון המועדף בעיניהם היה "ברית דתית" ולא סובלנות. ארסמוס היה

אלו לא היו פורצי דרך, אלא ממשיכי מורשתו של קסטליו. "בפועל לקידומה של מדיניות שלום וסובלנות ביחס לשונות דתית", כתב זגורין, "הם ביקשו בראש ובראשונה את רוחתה של הדת עצמה. הם פעלו מתוך אמונה בסיסית בכך שהרדיפה מנוגדת לדעתו של ישו ובכך שהיא רעה גדולה שהזיקה קשות לנצרות".

בסופו של דבר, הטיעונים הדתיים הוחלפו במה שזגורין מכנה "השלב האחרון" בהתפתחות האינטלקטואלית שהוא מתעד – אידיאל הסובלנות האוניברסלית והחילונית ביסודה, פרי הגותם של ג'ון לוק ופייר בייל. השניים, בניגוד לקודמיהם, לא היו "הוגי דעות נוצריים" במובן הצר, אלא פילוסופים פורצי דרך שטענו בזכות סובלנות כללית ורחבה ככל האפשר. לוק, למשל, קבע בפשטות שאין כל "קהילייה נוצרית", וקרא לגלות סובלנות כלפי יהודים, כלפי מוסלמים ואפילו כלפי פגאנים (רק האתאיסטים אינם נהנים מן החסד הזה).

עמדתו של לוק בזכות הסובלנות התבססה על כמה קווי מחשבה. ראשית, לוק חלק על "פדגוגיית הפחד" של אוגוסטינוס והתעקש, במילותיו שלו, ש"הלא זה טבע השכל האנושי שהוא אינו נכנע לאלוהים חיצוניים". אפשר לאנוס אדם לקונפורמיות, אבל קונפורמיות אינה שוות ערך לַכְנָוֶת (שהיא צורת האמונה היחידה שאלוהים מוכן לקבל, לפי גישתו של לוק).

שנית, שאל לוק, האם באמת ייתכן, כטענתו של אוגוסטינוס, שהאנשים המנהלים רדיפה דתית פועלים מתוך חמלה? ההפך הוא הנכון: "שהרי לא ייקל כל עיקר לשכנע אנשים נבונים שזה המוכן למסור את אחיו לידי המוציא לפועל, למען יועלה חי על המוקד, והעושה זאת בעין

אנטישמי ארסי ביותר, ומור כתב בזכות שריפתם של כופרים. ובאשר לרפורמציה הפרוטסטנטית – זו רק העצימה את רמת הרדיפה והעוינות הדתית באירופה. קלווין ולותר לא היו סובלניים יותר מאוגוסטינוס ואקווינס לפניהם. למעשה, מלחמות הדת באירופה התישו את היבשת כל כך, עד שהצדדים הלוחמים נדחקו למדיניות של "חֵיה וְתֵן לחיות" אך ורק מתוך כדאיות פוליטית. הצו של נאנט, שפורסם בשנת 1598, העניק לסובלנות צידוק רשמי ראשון. אבל לא הייתה זו סובלנות בשמו של עיקרון נעלה כלשהו; שני הצדדים פשוט הגיעו לאפיסת כוחות, ולא היו מסוגלים עוד לטבוח זה בזה.

בתקופה זו של שקט יחסי, אומר זגורין, עלה על הבימה הדובר האמיתי הראשון בזכות הסובלנות, סבסטיאנוס קסטליו, תלמידו לשעבר ועמיתו של קלווין. סיפורו הטרגי של מיכאל סרווטוס, איש ספר, חוקר מקרא ומדען – והטרודוקס בכל רמ"ח אבריו – שנשפט בעוון כפירה בידי הכנסייה הקתולית, הוא שהניע לראשונה את קסטליו לפעולה. סרווטוס התחנן לשווא שימיתו אותו בחרב, והועלה על המוקד בשנת 1553. זה היה סוף מזוויע לאיש דגול, וקסטליו הושפע מן האירוע עמוקות. במנשרים שהפיץ קרא קסטליו לנוצרים לנהוג סובלנות אלו באלו. קריאתו, מסביר זגורין, יוסדה על "טעמים נוצריים בעיקרם", אבל קסטליו חרג מן התפיסה המוגבלת של ארסמוס בדבר ברית נוצרית, וטען כי הסובלנות היא מידה טובה בפני עצמה.

מכאן עובר זגורין לעסוק בדיונים סביב הסובלנות בהולנד ובאנגליה ובתפקיד שמילאו בהם דמויות כמו דרק וולקרטון קורנהרט, הוגו גרוטיוס, רוג'ר ויליאמס וג'ון מילטון. על פי זגורין, הוגי דעות

יבשה ובנפש חפצה, עושה זאת למען הצלת אחיו מאש הגיהנום בעולם הבא".

לבסוף, גישתו של לוק נשענה על הטענה ש"כולם אורתודוקסים לעצמם". במילים אחרות: איש אינו יכול להחליט מהי אורתודוקסיה ומהי הטרודוקסיה בעיניינם של אמונה דתית. מנקודת ראותו של לוק, תבונתו המוגבלת של האדם פשוט אינה מאפשרת לו לדעת אילו דרכי פולחן ואמונה חביבות יותר על האלוהים. באופן זה הוא ערער למעשה על האפשרות של ידיעה דתית ודאית, אף שהוא עצמו לא היה רלטיביסט, שכן בלב לבה של עמדתו ניצבה הטענה הנועזת, שהסובלנות היא "אבן הבוחן העיקרית של הכנסייה האמיתית". לוק אף הרחיק לכת וטען שעל כל "אנשי הכנסייה" להטיף מעל הדוכן בזכות ערך זה. למעשה, הוא טען שמי שדוחה את עקרון הסובלנות אינו זכאי לתבוע שינהגו בו עצמו באותה מידה.

היו שטענו כי פייר בייל, שניסח עמדה רלטיביסטית יותר בעד הסובלנות, הלך צעד נוסף מעבר ללוק. בייל אכן קידם את רעיון הסובלנות בטענה שהמוסריות מנותקת לחלוטין מן הדת, ושהאתאיסטים למעשה מוסריים יותר מן הנוצרים. הוא גם טען – אולי באופן מפורש יותר מלוק – שהדרך היחידה לפרש את המקרא היא באמצעות "האור הטבעי" של תבונת האדם. ועם זאת, אין ספק ששני הוגי הדעות סללו דרך אחת; עם לוק ובייל נפתח עידן חדש בשיח על הסובלנות – עידן של קריאה לסובלנות בין כל בני האדם, על בסיס אוניברסלי רחב, ללא התחשבות בהבדלי דת, לאום, גזע או צבע.

בזאת מסתיימת ההיסטוריה האינטלקטואלית שמתווה זגורין. בפרק המסכם הוא מזכיר בקצרה את אלה

שהלכו בעקבות לוק ובייל, ובהם קאנט, מונטסקיה, וולטיר, רוסו, ג'פרסון ומדיסון. הוא גם סוקר בתמציתיות את האופן שבו קודשה הסובלנות במגילת האומות המאוחדות בשנת 1946 ובמועצת הוותיקן השנייה בשנת 1965. זגורין מבקש לטעון, כך נדמה, שמבחינה אינטלקטואלית, כל העבודה הקשה בסוגיה המדוברת כבר נעשתה. הוא רואה באופן כללי את תולדות הסובלנות כעניין פרוגרסיבי: אף שמסלול התפתחותה היה ארוך ופתלתל לעתים (הוא מזכיר את "הנסיגה הנתעבת" של השואה), הסובלנות הפכה לבסוף למאפיין המגדיר של המערב. זגורין מסיים את הספר בהבעת תקווה ש"למרות סימנים רבים המעידים על ההפך, [נחזה] במרוצת הזמן, ובעזרת המופת המערבי", בהתפשטות ערך הסובלנות גם אל מקומות כמו העולם המוסלמי, שבהם עדיין לא הכה שורש.

אולם ייתכן שמצבנו הנוכחי מדאיג הרבה יותר מכפי שזגורין מוכן להודות. כיוון שסיפורו מסתיים למעשה בשנת 1700, הוא מתעלם מן העובדה המטרידה ש"המופת המערבי" אינו מה שהיה פעם. תיאור היסטורי שלם יותר היה מביא בחשבון לא רק את עליית הסובלנות אלא גם את קריסתה במחצית המאה האחרונה ואת השלכותיה של קריסה זו על המערב בימינו.

אינטלקטואלים רבים סבורים היום, למשל, שעקרון הסובלנות הישן אינו מסוגל עוד להתמודד עם בעיות חדשות של גזע, מוצא אתני, תרבות, מגדר וזהות מינית. אינטלקטואלים אלו רואים לנגד עיניהם חברה "רב-תרבותית" אמיתית שתתבסס לא על ערך הסובלנות אלא על "הכרה בשוני". אם בכלל הם נדרשים לנושא הסובלנות, הם נוטים לבקר את

האינטלקטואלים הפוסט-מודרניים סולדים ממנו, בהאמינם, כאמור, כי הסובלנות צרה מהכיל את טעמם הרב-תרבותי או את שאיפתם לגיוון בלתי מוגבל. מצד אחר, העיקרון נתון להתקפה – פשוטו כמשמעו – מצד האיסלאם הרדיקלי, שהנו התגלמות מובהקת של עקרון הרדיפה הקדם-מודרני. למעשה, רבים במערב חדלו להאמין בתפיסה המקורית של הסובלנות דווקא כשהיא מותקפת שוב בידי אויבה הישן, ולא נגזים אם נאמר שעתיד המערב יוכרע בצומת הדרכים התיאולוגי-פוליטי הזה. יכולתנו לאזור אומץ ולהגן על עצמנו לאורך זמן תלויה במידה רבה ביחסנו לאידיאל הסובלנות ובתשובתנו לשאלה אם ראוי הוא להגנה בעינינו. האם עוד נוכל להסביר מדוע הסובלנות טובה מן האי-סובלנות? האם עוד מאמינים אנו שהחברה הטובה ביותר היא החברה הסובלנית? והאם נתעקש, כפי שהתעקש לוק, על כך שעל כל אנשי הדת (כולל האימאמים) להטיף לסובלנות? ספרו של זגורין מזכיר לנו את יסודותיה האמיתיים של הסובלנות, וכן כמה ממגבלותיה מחויבות המציאות; ומבחינה זו הוא יצא בעתו – והוא הולם את זמננו. ומי יודע? אולי אפילו יתרום לשיקומו של "מופת מערבי" שיהיה באמת ראוי לחיקוי.

אדם וולפסון הוא עורך לשעבר בכתב העת פבר'יק אינטרנט וכותב מאמרים המתגורר בושינגטון.

"קטנוניותה" ולפקפק ביכולתה להכיל את כל סוגי ה"אחרות" החדשים. הם מלינים על צרות אופקיה ועל ההטיות המערביות הטבועות עמוק באופייה. כעת, לאחר שהשתחררו מכבלי התיאולוגיה, הם מבקשים להשתחרר גם מכבלי המוסר.

הפילוסוף ליאו שטראוס הזהיר לפני זמן רב מפני הנטייה הזאת של הליברליזם, והצביע על כך שברמה העמוקה ביותר המצפון הליברלי בעצם מצוי במלחמה נגד עצמו. אמנם הליברל הטוב מכבד את הסובלנות, אך בה בעת הוא מעלה על נס את הגיוון. במבט ראשון, נדמה ששתי השאיפות הללו עולות בקנה אחד – ואכן הדבר נכון, אך רק עד נקודה מסוימת; שכן, בשלב מסוים, הגיוון עלול לדחוק בגבולות הסובלנות עד שעולה הצורך לוותר על זה או על זה. עקרון הסובלנות, בניסוחו של לוק, דורש דחייה מוחלטת של תופעת הרדיפה, אבל ליברלים טובים המתהדרים בפתיחותם הרבה מתקשים ליישם אפילו את המגבלה הפשוטה הזאת, עד שמצוותה העיקרית של הסובלנות – אפס סובלנות כלפי הלא-סובלנים – נאלצת לפנות את מקומה לטובת אמות מידה סלחניות הרבה יותר: הניחו לאלף פרחים לפרוח! התירו לנאצים לצעוד בחוצות פרברי שיקגו! תנו לילידים לבצע מילת-נשים! תישרפנה האלמנות לצד גופות בעליהן! הרשו למטיפי השטנה המוסלמים בלונדון להתבטא כרצונם!

כיום נשקפת לעקרון הסובלנות סכנה משני כיוונים שונים. מצד אחד,